

ΝΙΑΟΥΣΤΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΑΟΥΣΑΣ «ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ Ο ΛΟΓΙΟΣ»
ΕΤΟΣ 36ο • ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 142 • ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2013 • ISSN 1106-2118

Ο ΑΥΛΗΤΗΣ ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΨΑΘΑΣ

ΤΟ ΝΥΜΦΑΙΟ ΤΗΣ ΜΙΕΖΑΣ ΤΟΠΟΣ ΦΥΛΕΤΙΚΗΣ ΜΥΗΣΗΣ ;
ΖΟΥΡΝΑΔΕΣ ΚΑΙ ΚΟΜΠΑΝΙΕΣ ΣΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΝΑΟΥΣΑΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΑΠΟΚΡΙΑΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

Μπουλούκι τον 1929 στο Δημαρχείο

ΠΡΟΣΩΠΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΔΟΦΟΡΙΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ
ΜΕΧΡΙ ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΑΠΟΚΡΙΑΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

Γράφει ο Χρήσιος Σ. Ζάλιος, Εκπαιδευτικός-Συγγραφέας

Η προσωπίδα συναντιέται διαχρονικά σε όλον τον κόσμο. Η ιστορία της χάνεται στα βάθη των αιώνων και η καταγωγή της θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι τόσο παλιά όσο και ο ανθρώπινος πολιτισμός. Η χρήση της για τελετουργικούς και μαγικούς σκοπούς είναι διαδεδομένη σε όλους τους λαούς και έχει πανάρχαια καταγωγή. Φορώντας την προσωπίδα ο άνθρωπος μπορούσε να ισορροπεί στη διαχωριστική γραμμή ή και να μεταπηδά από το πραγματικό στο φανταστικό, από την ανθρώπινη υπόσταση στη θεϊκή, από το ένα φύλο στο άλλο, από τον άνθρωπο στο ζώο, από τη μια ηλικία στην άλλη, από το παράλογο στο λογικό, από την πραγματικότητα στο μύθο, από τον φυσικό κόσμο στον υπερφυσικό.

Με την προσωπίδα ο άνθρωπος παύει να είναι απλός παρατηρητής ή θύμα των υπερφυσικών δυνάμεων και των φυσικών φαινομένων, μετουσιώνεται σε υπερφυσικό ον και γίνεται ο ίδιος θεός, δαίμονας, ζώο, κεραυνός, βροχή, φωτιά, αστραπή.

Εάν εξετάσουμε τους σκοπούς για τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν, τότε θα συναντήσουμε προσωπίδες ζώων, τελετουργικές, θεραπευτικές, νεκρικές (ταφής), πολεμικές, θεατρικές και αποκριτικές. Προσωπίδες φορούν οι θεοί, οι πιστοί, οι μύστες, οι πολεμιστές, οι ηθοποιοί, οι μεταμφιεσμένοι.

Το έθιμο της προσωπιδοφορίας και των μεταμφίεσεων συναντάται σε αρχαιότατους λαούς. Στις αφρικανικές και αμερικανικές περιοχές συναντάμε μόνο τελετουργικά προσωπίδα, στις ασιατικές περιοχές κυρίως τελετουργικά και θεατρικά, ενώ στο χώρο της Μεσογείου και ιδιαίτερα στον ελληνικό χώρο, έχει βρεθεί ότι χρησιμοποιούνταν νεκρικά, τελετουργικά και θεατρικά προσωπίδα.

Οι προσωπίδες ήταν γνωστές από πολύ παλιά και στην Αφρική. Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης μας λέει ότι οι Αιγύπτιοι βασιλείς προσωπιδοφορούσαν και ντύνονταν λιοντάρια, λεοπαρδάλεις, λύκοι. Οι ιερείς δε που είχαν υποχρέωση να ιρέσουν τα ιερά ζώα, παρουσιάζονταν μπροστά στο λαό με προσωπίδα που παρίστανε το ζώο του οποίου η φροντίδα τους είχε ανατεθεί. Τα πρόσωπα από τις μούμιες μερικές φορές καλύπτονταν με προσωπίδες. Στον Πλούταρχο βρίσκουμε ότι καιά την ιαφή του ιερού βοδιού οι Αιγύπτιοι ιερείς τελούσαν κάποιο είδος βακκικής γιορτής, φορώντας προβιές και κρατώντας θύρσους, φωνάζοντας,

χορεύοντας και οργιάζοντας.

Νεκρικά προσωπίδα

Από τους αρχαϊκούς χρόνους τα νεκρικά προσωπίδα, κατασκευασμένα από χρυσό ή από άλλα υλικά, είχαν σκοπό να διατηρήσουν άφθαρτο το πρόσωπο του νεκρού. Χρησιμοποιήθηκαν για τη διαίω-νιση του προσώπου κυρίως βασιλιάδων και βασιλισσών αλλά και επιφανών ανδρών και γυναικών της άρχουσας τάξης.

Αίγυπτος

Εντυπωσιακά δείγματα νεκρικών προσωπιδών είναι η χρυσή προσωπίδα του Τουταγχαμών που βρίσκεται στο Μουσείο του Καΐρου, καθώς και η χρυσή προσωπίδα του Αγαμέμνονα του 16ου π.χ. αιώνα, που βρέθηκε στις Μυκήνες από τον Ερρίκο Σλήμαν το 1876 και βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας.

Ο νεαρός φαράω Τουταγχαμών, ήταν γιος του φαράω Ακενατόν και σύζυγος της βασίλισσας Νεφερτίτης. Η βασιλεία του ενιάσεται στην 18η δυναστεία (1550-1295 π.Χ.) του Νέου Βασιλείου, που ήταν ένας από τους ισχυρό-

Η χρυσή προσωπίδα του φαράω της Αιγύπτου Τουταγχαμών

τερους βασιλικούς οίκους της αρχαίας Αιγύπτου. Ο νεαρός Φαραώ πέθανε τον ένατο χρόνο της βασιλείας του, γύρω στο 1324 π.Χ., σε ηλικία 19 ετών.

Η ανακάλυψη του τάφου του Τουταγχαμών έγινε το 1922 από τον Βρετανό αρχαιολόγο Κάρτερ στην κοιλάδα των Βασιλέων. Ήταν ο μόνος ασύλπτος τάφος από τους 69 που βρέθηκαν στην περιοχή. Ανάμεσα στα πολύτιμα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα στο φέρετρο και στους γύρω χώρους του τάφου, τη μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί η ολόχρυση προσωπίδα που κάλυπτε το πρόσωπο του φαράω και η οποία έμεινε στην ιστορία ως «η προσωπίδα του Τουταγχαμών».

Στον ελληνικό χώρο, νεκρικά προσωπίδα και μάλιστα χρυσά, έχουν βρεθεί μέχρι τώρα στις Μυκήνες και στη Μακεδονία (Σίνδος, Αρχοντικό Πέλλας).

Μυκήνες

Η αρχαιολογική οκαπάνη αποκάλυψε σε τάφους των Μυκηνών πέντε αντρικές χρυσές προσωπίδες. Αυτές κατασκευάστηκαν από χρυσό έλασμα και απ' ότι φαίνεται σφυρηλατήθηκαν σε ξύλινο πυρήνα. Οι λεπτομέρειες των προσώπων φαίνεται να προστέθηκαν από τον τεχνίτη που τις κατασκεύασε, μετά τη σφυρηλάτηση. Η νεκρική προσωπίδα ανδρικής μορφής, γνωστή ως «προσωπίδα του Αγαμέμνονα», είναι η ωραιότερη από τις πέντε συνολικά χρυσές προσωπίδες που έχουν βρεθεί στον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών. Από τις τρύπες που υπάρχουν στην περιοχή των αυτιών μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι προσωπίδες στερεώνονταν πάνω στο πρόσωπο του νεκρού με νήμα.

αριστερά: Η ολόχρυση προσωπίδα του Αγαμέμνονα (ΙΣΤ΄π.Χ. αιώνα) που βρέθηκε στους τάφους των Μυκηνών
μέσο: Χάλκινο κράνος και χρυσή νεκρική προσωπίδα. Αρχαϊκή περίοδος, (520 π.Χ.)Σίνδος, αρχαϊκό νεκροταφείο, Μουσείο Θεο/νίκης
δεξιά: Χάλκινο κράνος και χρυσή νεκρική προσωπίδα πολεμιστή, Αρχοντικό Πέλλας

Τα χαρακτηριστικά στις περισσότερες προσωπίδες (εκτός αυτής του Αγαμέμνονα) φαίνεται να είναι σχηματικά τυποποιημένα. Δεν προσπαθούν να αποδώσουν ρεαλιστικά τα χαρακτηριστικά του προσώπου αλλά μόνο το φύλο, την ηλικία και ίσως κάποια στοιχεία της προσωπικότητας του νεκρού.

Μακεδονία

Σε αρχαϊκούς και κλασικούς τάφους της Μακεδονίας εκτός από τα πλούσια κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό, αρκετά συνηθισμένη ήταν και η κάλυψη του προσώπου των νεκρών, ανδρών και γυναικών, με χρυσά διακοσμημένα ελάσματα, συνήθως επιστόμια και εποφθάλμια ή με χρυσές προσωπίδες. Η πολυτέλεια αυτή ήταν ένδειξη γοήτρου της ανώτερης κοινωνικής τάξης που κατείχε και διαχειριζόταν το χρυσάφι της Μακεδονίας.

Τα νεκρικά προσωπεία της Σίνδου

Το 1980, η αρχαιολογική σκαπά-

νη αποκάλυψε κοντά στη σημερινή Σίνδο, 121 τάφους ενός αρχαϊκού νεκροταφείου. Σε πέντε από τους τάφους, βρέθηκαν πέντε χρυσές προσωπίδες, τρεις γυναικείες και δύο αντρικές. Οι τάφοι ήταν της περιόδου 520-500 π.Χ. Από τις χρυσές προσωπίδες άλλες ήταν κατασκευασμένες από χοντρό έλασμα και άλλες από λεπτό. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου ήταν διαμορφωμένα μάλλον πάνω σε μήτρα και όλες οι προσωπίδες είχαν τα μάτια κλειστά, εκτός από μια γυναικεία που τα είχε ανοικτά. Όλα τα προσωπεία είχαν τέσσερις τρύπες που χρησιμοποιούνταν για να δένονται με νήματα πάνω στο πρόσωπο του νεκρού.

Τα νεκρικά προσωπεία από το Αρχοντικό Πέλλας

Στις ανασκαφές που έγιναν στο Αρχοντικό Πέλλας, βρέθηκαν αντρικές και γυναικείες ταφές που ανήκαν σε διάφορες κοινωνικές τάξεις.

Στις ανδρικές ταφές υψηλόβαθμων στρατιωτικών αξιωματούχων,

τους νεκρούς συνόδευε πλήρης αμυντικός και επιθετικός εξοπλισμός (ασπίδα, κράνος, θώρακας, κνημίδες, ξίφος και αιχμές δοράτων). Εκτός των άλλων πολυπληθών κτερισμάτων κάθε κατηγορίας, ο πολεμιστής σε αρκετές περιπτώσεις έφερε στο πρόσωπο χρυσό προσωπείο ή αντί αυτού χρυσό επιστόμιο και χρυσά εποφθάλμια. Στις γυναικείες ταφές, οι εύπορες γυναίκες έφεραν χρυσά στέμματα, χρυσά διαδήματα, χρυσά επιστόμια και εποφθάλμια, καθώς και χρυσά προσωπεία.

Η προσωπιδοφορία στις γιορτές προς τιμήν του Διόνυσου

Στην αρχαία Ελλάδα οι πρώτοι προσωπιδοφόροι που μας είναι γνωστοί, ήταν οι πιστοί του θεού Διόνυσου.

Στις τελετές μύησης και λατρείας του θεού χρησιμοποιούνταν προσωπίδες. Οι μύστες των διονυσιακών τελετών έβαφαν το πρόσωπό τους με την ιρυγία (το κατακάθι του μούστου), ενώ οι ιερείς φορούσαν το προσωπείο του θεού. Στο προσωπείο αυτό οι πι-

αριστερά: Αττικός ερυθρόμορφος κρατήρας (500-490 π.Χ.), με παράσταση τραγικού χορού μπροστά στο βωμό του Διόνυσου. Τα μέλη του χορού φορούν προσωπεία νεανικά και ομοιόμορφα. Προσωπείο έχει και το είδωλο του Διόνυσου.
 δεξιά: Ο Διόνυσος πάνω σε λεοπάρδαλη. Στο ένα χέρι κρατάει στεφάνι και στο άλλο θύρο και προσωπίδα.

στοί έβλεπαν τον ίδιο τον Διόνυσο, που συμμετείχε στις γιορτές και στα μυστήρια.

Η λατρεία του Διονύσου ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη χρήση προσωπίδας, ήταν ο κατ' εξοχήν θεός των λαϊκών στρωμάτων, ο προστάτης του αμπελιού και του κρασιού, της γονιμότητας, της μεταμφίεσης, της συμμετοχής, του ξεφαντώματος, της μυστηριακής μύησης, του γλεντιού. Σύμβολα του ήταν ο φαλλός και ο κισσός. Στα αρχαία Διονύσια, οι άνδρες μεταμφιεσμένοι σε Σιληνούς και Σάτυρους και οι γυναίκες σε βακχίδες και νύμφες, στεφανωμένοι με κισσό, με πρόσωπα βαμμένα με τρυγία, πηλό, καπνιά και βαφές, φορώντας δέρματα ζώων και κρατώντας στα χέρια θύρσους, περιφέρονταν στους δρόμους μεθυσμένοι, τραγουδώντας και χορεύοντας όπως περίπου και σήμερα οι μεταμφιεσμένοι που συμμετέχουν στις αποκριάτικες γιορτές. Στην Αθήνα γίνονταν συνολικά τέσσερις γιορτές προς ιμάν του Διονύσου κατά τους χειμερινούς και τους εαρινούς μήνες:

α) Τα μικρά ή κατ' αγρούς Διονύσια: Γιορτάζονταν το μήνα Ποσειδαιώνα (Δεκέμβριος - Ιανουάριος), με θυσίες, πανηγυρικές πομπές, θορυβώδεις χορούς, χυδαίες βωμολοχίες των χωρικών, πανηγυρικές πομπές με ανεπτυγμένο το στοιχείο της προσωπίδοφορίας.

β) Τα Λήναια: Γιορτάζονταν κατά το μήνα Γαμηλιώνα (Ιανουάριος - Φεβρουάριος), και σ' αυτά διαγωνίζονταν τραγικοί ποιητές με δύο τραγωδίες και πέντε κωμωδίες. Ήταν η αρχαιότερη γιορτή και γι αυτό διοργανωτής της παρέμεινε ο άρχων βασιλεύς.

γ) Τα Ανθεστήρια ήταν ετήσια γιορτή της αναγέννησης της φύσης και γιορτή των νεκρών προς τιμή του Λιμναίου Διονύσου και του χθόνιου Ερμή. Τελούνταν το μήνα Ανθεστηριώνα (από 18 Φεβρουαρίου - 17 Μαρτίου περίπου) και κρατούσαν 3 μέρες.

Την πρώτη ημέρα γιορτάζονταν τα **Πιθοίγια**. Άνοιγαν τα πιθάρια για να δοκιμάσουν το κρασί της νέας χρονιάς. Την ημέρα εκείνη καθώς και την επόμενη, οι Αθηναίοι επέτρεπαν στους δούλους

να πίνουν μαζί τους.

Τη δεύτερη ημέρα γιορτάζονταν οι **Χόες** ή **Χοές**, που η ονομασία τους προέρχεται από το χούς, το ειδικό πήλινο αγγείο, που είχαν μαζί τους οι εορτάζοντες. Γινόταν η πομπική είσοδος του Διονύσου -τον οποίο υποδυόταν ο άρχων βασιλεύς- στην πόλη, πάνω σε καράβι με τροχούς. Πάνω στο καράβι υπήρχαν **μεταμφιεσμένοι** ακόλουθοι του θεού Διονύσου, Σάτυροι και Σιληνοί, που πείραζαν τον κόσμο με τις βωμολοχίες τους, δημιουργώντας κέφι και χαρά.

Οι μεταμφιεσμένοι Σάτυροι φορούσαν **προσωπίδες**. Οι προσωπίδες αυτές ήταν πήλινες και όμοιες μεταξύ τους. Άλλοι Σάτυροι φορούσαν δέρματα ζώων, άλειφαν το πρόσωπό τους με την τρυγία (κατακάθι του κρασιού) και στεφανώνονταν με κισσό, το αειθαλές ιερό φυτό του Διόνυσου.

Την τρίτη ημέρα γιορτάζονταν οι **Χύτροι**. Η γιορτή αυτή ήταν αφιερωμένη, εκτός από τον Διόνυσο, στους νεκρούς και στον χθόνιο Ερμή τον Ψυχοπομπό.

αριστερά: Σύγχρονη παράσταση αρχαίου θεάτρου

δεξιά: Δύο ηθοποιοί μετά από παράσταση οαιτρικού δράματος. (λεπτομέρεια από τον κρατήρα του Προνόμου, τέλος 5ου αι. π.Χ.)

δ) Τα μεγάλα ή εν άσει Διονύσια: Γιορτάζονταν το μήνα Ελαφβολιών (Μάρτιος - Απρίλιος), με πολλές πορείες έξω από τα τείχη της πόλης, κρατώντας αναμμένους πυρσούς και τεράστιους φαλλούς. Κατέληγαν με θυσίες, διαγωνισμό διθυράμβων και κωμωδιών, τραγωδιών και σατυρικών δραμάτων.

Προσωπιδοφορία στο αρχαίο ελληνικό θέατρο

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο γεννήθηκε στις αγροτικές γιορτές προς τιμήν του θεού Διόνυσου. Αναπτύχθηκε στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου και διαμορφώθηκε πλήρως κατά την κλασική περίοδο - κυρίως στην Αθήνα. Το αϊκό θέατρο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το θεό Διόνυσο και τις θρησκευτικές τελετουργίες προς τιμήν του, καθώς τόσο η τραγωδία όσο και η κωμωδία παρουσιάζονται αποκλειστικά στα πλαίσια των εορτασμών προς τιμήν του Διόνυσου.

Σε αυτές τις γιορτές ψάλλονταν διθύραμβοι¹, απαγγέλλονταν ποιήματα, φαλλικά τραγούδια και τραγούδια με πειράγματα, που περιείχαν στοιχεία διαλόγου και σιέρματα θεατρικής δράσης. Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι η ανάπτυξη του διθύραμβου οδήγησε στο αρχαίο δράμα.

Η μετάβαση από τον διθύραμβο στην τραγωδία όπως την εννοούμε μέχρι σήμερα έγινε από τον Θέσπη, ο οποίος το 535 π.Χ. κέρδισε την πρώτη νίκη θεάτρου στα Μεγάλα Διονύσια, διδάσκοντας τραγωδία. Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, ο Θέσπις, ο μεγάλος αυτός θεατράνθρωπος του καιρού του, πέρασε τη μεταμόρφωση στο θέατρο και κατασκεύασε την πρώτη ανθρωπόμορφη προσωπίδα.

Ένας άλλος μεγάλος θεατράνθρωπος, ο Χοιρίλος τελειοποίησε την ανθρώπινη προσωπίδα από άποψη κατασκευής. Όπως είναι γνωστό κατά τους αρχαίους θεσμούς οι γυναίκες δεν έπαιζαν στο θέατρο και όλοι οι γυναικείοι ρόλοι

παίζονταν από άνδρες. Εδώ έρχεται ο Φρύνιχος να δώσει ένα σημαντικό βοήθημα. Κατασκευάζει τη γυναικεία προσωπίδα και δίνει έτσι τη δυνατότητα στους υποκριτές να υποδύονται με μεγαλύτερη ευχέρεια τους γυναικείους ρόλους.

Ο Αιοχύλος κάνει ένα επιπλέον σημαντικό βήμα, προσθέτει στην κατασκευή της προσωπίδας φυσική και τεχνητή κόμμωση. Τα προσωπεία των υποκριτών κάλυπταν έτσι, όχι μόνο το πρόσωπο αλλά ολόκληρο το κεφάλι.

Το προσωπείο ως μέρος της σκευής των υποκριτών (φορεσιά, προσωπίδα, υπόδημα), ήταν το βασικό συστατικό του αρχαίου θεάτρου που υποδήλωνε το δεσμό με αρχέγονες τελετές, όπως η μάσκα του μάγου σε πολλούς πρωτόγονους λαούς. Όταν ο ηθοποιός φορούσε το προσωπείο, ταυιζόταν με το πρόσωπο που υποδύονταν και οι θεατές αναγνώριζαν σε αυτόν, όχι τόσο τον ίδιο τον θεό, όσο το συμβολικό χαρακτήρα του.

1. Ο διθύραμβος ήταν ένα αρχαϊότατο αυτοσχεδιαστικό χορικό τραγούδι που σε αντίθεση με τα ατομικά είδη αρχαίας ποίησης, την ελεγεία και τον ίαμβο, ήταν ομοδική καλλιτεχνική έκφραση που είχε ως αφορμή θρησκευτικές - λατρευτικές λειτουργίες.

αριστερά: Τρεις ηθοποιοί μέλη χορού σατυρικού δράματος. Οι δύο αριστερά κρατούν το προσωπίό τους στο χέρι, ενώ ο τρίτος το φορά. Αρχές 4ου αι. (Σίδνεν, Μουσείο Nicholson), δεξιά: Το Αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου

Οι λόγοι που επικράτησε η χρήση των προσωπιών στις θεατρικές παραστάσεις

Με την κατασκευή μεγάλων θεάτρων κατά τους επόμενους αιώνες, τα προσωπίδια διευκόλυναν την απόδοση της έκφρασης και βελτίωσαν τα ακουστικά αποτελέσματα. Οι περισσότεροι από τους θεατές λόγω του ότι κάθονταν μακριά από τη σκηνή του θεάτρου, δε μπορούσαν να βλέπουν καλά τα πρόσωπα των ηθοποιών. Οι ηθοποιοί φορώντας προσωπίδια, έκαναν πιο ευδιάκριτη σε μεγάλη απόσταση την έκφραση που απαιτούσε ο ρόλος τους και έδειχναν πιο εύκολα τις διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία και το φύλο, αφού οι ερμηνευτές όλων των γυναικείων ρόλων ήταν μόνο άνδρες. Ακόμη γινόταν οικονομία στους ηθοποιούς, γιατί με τις προσωπίδες ένας ηθοποιός έπαιζε συχνά δύο, τρεις ή και περισσότερους ρόλους.

Εκτός αυτού οι προσωπίδες κατασκευάζονταν με τέτοιο τρόπο ώστε να ικανοποιούν και μια βασική ανάγκη του θεάτρου, να δυναμώνουν όπως ένα megáφωνο

την ένταση της φωνής του ηθοποιού. Γι' αυτό είχαν αρκετά μεγάλο άνοιγμα στο στόμα ώστε να βγαίνει εύκολα η φωνή και χρησιμοποιούσαν ένα επιστόμιο (μέσα από την προσωπίδα) σαν κωνικό οποίο δυνάμωνε τη φωνή ώστε να ακούγεται πιο καθαρά από πιο μακριά. Αντίθετα το στόμα στις προσωπίδες των υποκριτών που έπαιζαν βουβούς ρόλους ήταν κλειστό.

Από τις θεατρικές προσωπίδες άλλες κατασκευάζονταν από ξύλο, άλλες από δέρμα και άλλες από λινό ύφασμα που το ενίσχυαν με γύψο ή αλευρόκολλα και μετά το έβαφαν. «Από πολύ νωρίς, από τον καιρό του Θεόπη, διαχώριζαν τους γυναικείους από τους ανδρικούς χαρακτήρες με το χρώμα της προσωπίδας, γιατί όλοι οι ηθοποιοί ήταν άνδρες. Έτσι γ' αυτούς που έπαιζαν γυναικείους ρόλους το δέρμα (πρόσωπο και υπόλοιπη σάρκα) ήταν βαμμένο με άσπρο χρώμα ενώ οι ανδρικοί ρόλοι παίζονταν από ηθοποιούς που εμφάνιζαν σκούρα «ηλιοκαμένη επιδερμίδα». (Λαμπράκη 1984).

Το προσωπίδιο κάλυπτε ολόκλη-

ρο το κεφάλι όπως το κράνος και στερεωνόταν κάτω απ' το σαγόνι με ιαινίες ή δερμάτινους ιμάντες. Η περούκα που συνδεόταν με το προσωπίδιο καθώς και τα γένια υποθέτουμε ότι ήταν από μαλλί. Δυστυχώς δεν έχει διασωθεί κανένα προσωπίδιο της κλασικής εποχής, τα γνωρίζουμε όμως αρκετά καλά χάρη στο διάσημο αγγείο του Προνόμου, ένα μεγάλο κρατήρα του τέλους του 5ου αιώνα που απεικονίζει σατυρικό χορό. Η παράσταση του κρατήρα είναι από τις πιο σημαντικές σχετικά με το αρχαίο ελληνικό θέατρο. Σε δύο ζώνες απεικονίζονται ο συγγραφέας, οι μουσικοί, οι ηθοποιοί και τα ένδεκα μέλη του χορού ενός σατυρικού δράματος. Στο μέσο της επάνω ζώνης, επάνω σε πολυτελή κλίνη, εικονίζονται αγκαλιασμένοι ο Διόνυσος με τη σύντροφό του Αριάδνη.

Στο μέσο της κάτω ζώνης κάθεται ο Θηβαίος αυλητής Πρόνομος, έχοντας μπροστά του το λυράρη Χαρίνο. Αρκετοί από τους ηθοποιούς κρατούν στα χέρια τους την προσωπίδα που χρησιμοποιούν στην παράσταση. Οι προσωπίδες αυτές

έχουν μαλλιά και γένια, φαίνεται να καλύπτουν όλο το κεφάλι, είναι χρωματισμένες και το μέγεθός τους είναι σχεδόν ίσο με του κεφαλιού. Η μια γυναικεία προσωπίδα ξεχωρίζει από το λευκό χρώμα της.

Τύποι θεατρικών προσωπειών

Από τον 5ο π.Χ. αιώνα σε συνάρτηση με τη μεγάλη άνοδο της δραματικής τέχνης, αρχίζουν να διαμορφώνονται και κάποιοι σταθεροί τύποι προσωπειών.

Ο τύπος όμως του αρχαίου τραγικού προσωπιού που είναι γνωστό μέχρι τις μέρες μας, διαμορφώνεται στα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα. Δυστυχώς, δεν έχουν διασωθεί προσωπίδες του αρχαίου θεάτρου, έχουμε όμως εκτός από τις ζωγραφιές πάνω σε κεραμικά και πολύ καλές περιγραφές τους. Σημαντικές πληροφορίες για τα θεατρικά προσωπεία μας δίνει ο Πολυδεύκης².

Βασιζόμενος κατά πάσα πιθανότητα σε πηγές της ελληνιστικής περιόδου, παραθέτει συνολικά εβδομήντα έξι διαφορετικά προσωπεία τα οποία είναι είκοσι οκτώ τραγωδίας, σαράντα τέσσερα κωμωδίας και τέσσερα σατυρικού δράματος. Πολλοί υποστηρίζουν ότι ο Πολυδεύκης μάλλον περιγράφει το συνηθισμένο απόθεμα προσωπειών που όφειλε να φέρει μαζί της μια περιφερόμενη ομάδα ηθοποιών.

Προσωπεία θεάτρου κατά τον Πολυδεύκη:

- Τραγικά προσωπεία
- Σατυρικά προσωπεία
- Κωμικά προσωπεία

πάνω: Κρατήρας του Ηρονόμου. Ελικωτός κρατήρας τέλους 5ου αι. π.Χ., (Naples, Museo Nazionale Archeologico).

κάτω: Θεατρικά προσωπεία (Διόνυσος, φιλόσοφος, σιραιώτης)

Τύποι τραγικών προσωπειών

- Έξι προσωπεία γερόντων (ξυρρίας, σπαρτιόπολις, μέλας ανήρ, ξανθός ανήρ κλπ).
- Οκτώ προσωπεία εφήβων που αντιπροσωπεύουν διαφορετικούς χαρακτήρες (ο πάγχρηστος, ο ούλος, ο πάρουλος, ο ωχρός κλπ).
- Οκτώ γυναικεία προσωπεία. Δύο μεγάλης ηλικίας (η παλιά κατάκοσμος, το ελεύθερον γράδι-

ον). Πέντε προσωπεία νέων γυναικών και ένα κόρης. (η κατάκομος ωχρά, η μεσόκουρος ωχρά, η κούριμος παρθένος κλπ).

• Έξι προσωπεία υπηρετών. Τρία αντρικά (ο διφθερίας, ο σφηνοπόγων, ο ανάσιμος) και τρία γυναικεία (το οικετικό γράδιον, το οικετικόν μεσόκουρον και η διφθερίτις).

Εκτός από αυτές τις προσωπίδες υπάρχουν και μερικές με προσωπικά χαρακτηριστικά θεών, πρώ-

2. Ο Ιούλιος Πολυδεύκης ήταν σοφιστής, γραμματικός και λεξικογράφος του 2ου αι. μ. Χ. Από τα έργα του σώθηκε μόνο το Ονομαστικόν, ένα λεξικό συνωνύμων στο οποίο ο σοφιστής συγκέντρωσε όλους τους πιθανούς τρόπους εκφοράς νοημάτων και ονομασίας πραγμάτων.

πάνω: Μαρμάρινο θεατρικό προσωπίο, 300-250 π.Χ. (αριστερά), Μαρμάρινο ιραγικό προσωπίο, 1ος αι. π.Χ. (κέντρο), Πύλινο προσωπίο από το ιερό της Ορθίας στη Σπάρτη. 6ος αι. π.Χ.

κάτω: Χάλκινο αναθηματικό προσωπίο. Τέλος 4ου αι. (αριστερά), Προσωπίο κωμωδίας (κέντρο), Τραγικό προσωπίο (δεξιά)

ων, τεράτων καθώς και αφηρημένων εννοιών. Σατυρικά προσωπία είναι γνωστά μόνο τέσσερα:

- Ο σάτυρος πολιός
- Ο σάτυρος γενειών
- Ο σάτυρος αγένειος
- Ο σειλινός πάππος

Προσωπεία αρχαίας κωμωδίας

Οι υποκριτές και τα μέλη του Χορού της Αρχαίας Κωμωδίας φορούσαν συχνά γκροτέσκα προσωπία, τα οποία ήταν το βασικό στοιχείο της μεταμφίεσής τους. Εδώ έχουμε τρεις ομάδες προσωπιών:

1. Πλασιών προσώπων
2. Πορτραίτων
3. Φανταστικών δημιουργιών

Προσωπεία της Νέας Κωμωδίας σαράντα τέσσερα (44)

Στη νέα κωμωδία που γεννιέται γύρω στο 350 π.Χ., παρατηρείται μεγαλύτερη έμφαση στον ατομικισμό και την προσωπικότητα. Τα κωμικά προσωπία αντικαθίστανται με άλλα οια οποία εκτός από το κωμικό στοιχείο δίνεται μεγάλη έμφαση στην έκφραση (Λαμπράκη 1984).

Στη φάση της Νέας Κωμωδίας η φανταστικότητα και η γκροτέσκα υπερβολή των σωματικών χαρακτηριστικών υποχωρούν μπροστά στο ρεαλισμό της εποχής. Τα προσωπία τώρα είναι πολύ πιο παραστατικά από αυτά της Αρχαίας Κωμωδίας και η συχνή χρήση ορισμένων τύπων οδήγησε στη δημιουργία μιας τυποποιημένης συλλογής προσωπιών που έφερε μαζί του κάθε αξιόλογος θίασος.

Στη νέα κωμωδία ο Πολυδεύκης καταγράφει 44 είδη προσωπιών

- Εννέα προσωπία γερόντων και ώριμων ανδρών (ο πάππος, ο ηγεμών πρεσβύτες, ο Ερμώνιος, ο σφηνοπόγων κλπ).
- Έντεκα προσωπία νεαρών (ο πάγχρηστος, ο μέλας νεανίσκος, ο ούλος νεανίσκος, ο άγροικος, ο επίσειστος κλπ).
- Επτά προσωπία δούλων-υπηρετών (ο ηγεμών θεράπων, ο επίσειστος ηγεμών, ο μείσων θεράπων, ο τέττιξ θεράπων κλπ).
- Δεκαεπτά προσωπία γυναικείων χαρακτήρων (γράδιονισαχόν, η σαρτοπόλιος λεκτική, το ωραίονεταϊρικόν, το παράψηστονθεραπευρίδιον κλπ).

Θεοί, ήρωες ή μυθικά πρόσωπα παριστάνονταν κάτω από προσωπία σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Έτσι οι Ευμενίδες είχαν τα φίδια τους υπό μορφή κόμης, ο Ακταίων τα ελάφια κέρατά του, ο Άργος τους εκατό οφθαλμούς του.

Θα μπορούσαμε να πούμε με μεγάλη βεβαιότητα ότι το προσωπίο των σημερινών αποκρίων δεν είναι προϊόν των γιορτιών και των μεταμφίεσεων των Διονυσίων, αλλά γέννημα του αρχαίου θεάτρου, το οποίο είναι το άμεσο προϊόν των Διονυσίων. (Συνεχίζεται) **N**

ΝΙΑΟΥΣΤΑ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΑΟΥΣΑΣ «ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛ Ο ΛΟΓΙΟΣ»
ΕΤΟΣ 36ο • ΑΡ. ΤΕΥΧΟΥΣ 143 • ΑΠΡΙΛΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2013 • ISSN 1106-2118

ΜΑΡΚΟΣ ΓΡ. ΜΑΡΚΟΒΙΤΗΣ Η ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ

ΜΑΝΩΛΗΣ ΒΑΛΣΑΜΙΔΗΣ: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟ

ΝΙΚΟΣ ΣΠΑΡΤΗΣΗΣ: ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΚΑΙ ΣΥΜΠΟΛΙΤΗΣ

ΓΙΑΤΙ ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΝΑΣΤΑΙΝΑΝ ΤΟΥΣ ΘΕΟΥΣ ΤΟΥΣ

ΠΡΟΣΩΠΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΔΟΦΟΡΙΑ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΙΟΡΤΕΣ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΜΕΧΡΙ
ΤΑ ΣΗΜΕΡΙΝΑ ΑΠΟΚΡΙΑΤΙΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ (ΜΕΡΟΣ Β')

Γράφει ο Χρήστος Σ. Ζάλιος, Εκπαιδευτικός-Συγγραφέας

Η προσωπιδοφορία στη Ρωμαϊκή περίοδο

Οι Ρωμαίοι μιμούμενοι τους αρχαίους Έλληνες χρησιμοποίησαν και αυτοί το θεατρικό προσωπίο, η χρήση του οποίου με τη διάδοση της «παντομίμας», απλώθηκε σε όλη τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Σύμφωνα με αναφορές των Διομήδη και Δονάτου, η χρήση των προσωπιών τεκμηριώνεται στην

εποχή του Τερέντιου. Τα προσωπίδια των Ρωμαίων διαιρούνταν σε τραγικά και κωμικά και κάλυπταν όχι μόνο το πρόσωπο αλλά και το πίσω μέρος του κεφαλιού.

Στις γιορτές των Κρονίων και των Λυκαίων που τελούσαν οι Ρωμαίοι, οι δούλοι μεταμφιέζονταν σε κυρίους, οι δε πλανηγυριστές, αλείφοντας το πρόσωπο με αίμα και γάλα, φορώντας δέρματα, πε-

ριέτρεχαν μεθυσμένοι τους δρόμους και επιδίδονταν ανεξέλεγκτα σε κάθε είδους διασκέδαση. Ακόμη και οι στρατιώτες μεταμφιεσμένοι με φύλλο αρκείου¹ ή συκιάς ακολουθούσαν τα πομπικά άρματα, διακωμωδώντας τους νικηφόρους στρατηγούς.

Τις ρωμαϊκές αυτές γιορτές που τελούνταν στις αρχές του χρόνου, (πρώτα άρχιζαν από τις 25 Δεκεμ-

βρίου) διατήρησε ο χριστιανικός κόσμος κατά τις αποκριές και αφού απέβαλλε την ειδωλολατρία διαφύλαξε σε μεγάλο βαθμό τα έθιμά του. Παρόλο που η εκκλησία και πολλοί από τους χριστιανούς αυτοκράτορες καταδίκασαν τις αποκριές και επιχείρησαν να αποτρέψουν τους χριστιανούς από το να συμμετέχουν στις «ανήθικες και διαβολικές» αυτές διασκεδάσεις, όλες οι προσπάθειες απέβησαν μάταιες.

Η προσωπιδοφορία στη Βυζαντινή περίοδο

Κατά τους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους, η προσωπιδοφορία συνεχίζεται τόσο στις θεατρικές παραστάσεις της εποχής όσο και στις γιορτές του λαού που αντικατέστησαν τις γιορτές προς τιμή του Διόνυσου.

Προσωπιδοφορία στο θέατρο

Η προσωπίδα ως απαραίτητο συστατικό της θεατρικής σκευής ακολούθησε στο πέρασμα των χρόνων την πορεία του θεάτρου που είχε σαν κύριους σταθμούς: Στα κλασικά χρόνια την τραγωδία και την κωμωδία, στα ελληνιστικά τη Νέα Κωμωδία και στα ρωμαϊκά τη Ρωμαϊκή Κωμωδία κατ' αρχάς και υστερότερα το μίμο που κυριάρχησε στις σκηνές.

Οι παραστάσεις των αρχαίων δραμάτων αρχίζουν να περιορίζονται σε εκτελέσεις ορισμένων αποσπασμάτων και από τη ρωμαϊκή εποχή το προβάδισμα στις προτιμήσεις του κοινού, αλλά και της εξουσίας, θα το έχουν περισσότερο δύο νέες θεατρικές μορφές: ο μίμος και

ο ορχηστικός παντομίμος.

Σύμφωνα με τον Ι. Βιβιλάκη (1999), *το Μιμοθέατρο ήταν μια αυτοσεδαστική κωμική παράσταση με έντονα ρεαλιστικά στοιχεία και θεματική από τη μυθολογία, την καθημερινή ζωή και τη χριστιανική λατρεία. Ο παντομίμος στηριζόταν αποκλειστικά στο σώμα του: μόνος πάνω στη σκηνή και με τη βοήθεια προσωπειών παρουσίαζε μυθολογικές διηγήσεις παρμένες συνήθως από τη δραματική ποίηση.*

Συνέχεια του Ρωμαϊκού μίμου ήταν ο βυζαντινός συνάδελφός του. Το βυζαντινό μιμοθέατρο αντλούσε τα θέματά του από τη μυθολογία, την καθημερινή ζωή ή τα χριστιανικά μυστήρια. Ο βυζαντινός μίμος εκτός από το λόγο και την κίνηση του σώματος χρησιμοποιούσε σαν εκφραστικό μέσο και το πρόσωπο, σε

Γυναίκα παντομίμος που κρατάει τριπλό προσωπίο των ηρώων που υποδύεται (Ανάγλυφο από ελεφαντοστό 1ος αι. μ.Χ., Αρχαιολογικό Μουσείο Βερολίνου)

αντίθεση με το ρωμαίο συνάδελφό του, που φορούσε προσωπίδα. Την προσωπίδα τη χρησιμοποιούσε μόνο στις περιπτώσεις μυθολογικού μιμοδράματος.

Παράλληλα με το μιμοθέατρο έδρασε στους πρωτοβυζαντινούς αιώνες και ο παντομίμος, ένα θεατρικό είδος, όπου ένας χορευτής με προσωπίδα χόρευε ένα μυθολογικό συνήθως θέμα, με τη συνοδεία μουσικής και χορωδίας που εξηγούσε το περιεχόμενο του παντομιμικού χορού (Ναλμπάντης 1984).

Μετά τους κλασικούς χρόνους κατασκευάστηκε μια ιδιαίτερη διπλή προσωπίδα που τα δύο μισά της παράσταναν διαφορετικά πρόσωπα. Το μικρότερο προσκήνιο έδινε στον υποκριτή τη δυνατότητα να παίζει, χωρίς αυτό να γίνεται άμεσα αντιληπτό, ολόκληρες σκηνές έχοντας γυρισμένη προς το κοινό μόνο τη μια μεριά της μάσκας του. Αν έπρεπε ν' αλλάξει έκφραση, αρκούσε να κάνει γρήγορα μια απλή μεταβολή.

Η αντιμετώπιση της προσωπιδοφορίας από το Χριστιανισμό

Η εκκλησία αντιμετώπιζε το θέατρο και τις μεταμφιέσεις ως την τελευταία επιβίωση της ειδωλολατρίας που έπρεπε να εκλείψει.

Πρέπει ωστόσο να επισημάνουμε ότι ο χριστιανισμός, αν και ονομάτισε το Διόνυσο ως τον μεγαλύτερο εχθρό του, δεν μπόρεσε να απαλλαγεί εύκολα από αυτόν. Ακόμη και στα τέλη του 7ου αι. μ.Χ., η «Πενθέκτη² Οικουμενική Σύνοδος» ασχολείται μαζί του και απαγορεύει ρητά στους χριστιανούς να

1. Άρκειον: το φυτό Αρκουδοβότανο

2: Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος συγκλήθηκε από τον Αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' το 691 στο ανακτορικό δωμάτιο του Τρούλλου, από όπου έλκει και την ονομασία «Εν Τρούλλω Σύνοδος». Συμμετείχαν 211 επίσκοποι και το έργο της ήταν συμπληρωματικό αυτού των Ε' και ΣΤ' Συνόδων.

τον επικαλούνται, να χρησιμοποιούν διονυσιακά προσωπεία και να παριστούν διονυσιακά δρώμενα.

Με τους κανόνες ΝΑ' και ΕΒ' απαγορεύει τους μίμους, τα θέατρα και τη χρησιμοποίηση κωμικών, σατυρικών και τραγικών προσωπειών, τις λαϊκές διασκεδάσεις που γίνονταν στις Καλένδες, στα Βουτιά και τα Βρουμάλια, τις μεταμφιέσεις ανδρών και γυναικών, τις παλιές εθνικές γιορτές προς τιμήν του Διόνυσου.

Απαγόρεψαν να αναφέρουν ακόμη και το όνομα του «βδελυκτού Διόνυσου» κατά το πάτημα των σταφυλιών για το βγάλσιμο του κρασιού. Σε όσους από τους κληρικούς συμμετείχαν στα παραπάνω επιβαλλόταν η ποινή της καθάρσεως, ενώ στους λαϊκούς η ποινή του αφορισμού.

Κανόνες ΝΑ' και ΕΒ' Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου

Κανών ΝΑ'

Καθόλου απαγορεύει ἡ ἁγία αὕτη και οἰκουμενική σύνοδος, τοὺς λεγομένους μίμους, καὶ τὰ τούτων θέατρα, εἰτὰ γε μὴν καὶ τὰ τῶν κυνηγίων θεώρια, καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις ἐπιτελεῖσθαι. Εἰ δὲ τις τοῦ παρόντος κανόνος καταφρονήσῃ, καὶ πρὸς τι ἑαυτὸν τῶν ἀπηγορευμένων τούτων ἐκδῶ, εἰ μὲν κληρικός εἴη, καθαιρείσθω, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφορίζεσθω.

Κανών ΕΒ'

Τὰς οὕτω λεγομένας Καλάνδας, καὶ τὰ λεγόμενα Βοτιά, καὶ τὰ καλούμενα Βρουμάλια, καὶ τὴν ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ Μαρτίου μηνὸς ἡμέρᾳ ἐπιτελούμενην πανήγυριν, καθάπας ἐκ τῆς τῶν

Βενετσιάνικες μάσκες

πιστῶν πολιτείας περιαιρεθῆναι βουλόμεθα. Ἄλλὰ μὴν καὶ τὰς τῶν γυναικῶν δημοσίας ὀρχήσεις, ὡς ἀσέμνους, καὶ πολλὴν λύμην καὶ βλάβην ἐμποεῖν δυναμένας, εἰ μὴν καὶ τὰς ὀνόματι τῶν παρ' Ἑλλήσι ψευδῶς ὀνομασθέντων θεῶν ἢ ἐξ ἀνδρῶν, ἢ γυναικῶν γινομένας ὀρχήσεις, καὶ τελετάς, κατὰ τι ἔθος παλαιόν, καὶ ἀλλότριον τοῦ τῶν Χριστιανῶν βίου, ἀποπεμπόμεθα, ὀρίζοντες, μηδένα ἀνδρα γυναικεῖαν στολὴν ἐνδιδύσκεσθαι, ἢ γυναῖκα τὴν ἀνδράσιν ἀρμόδιον. Ἄλλὰ μήτε προσωπεῖα κωμικά, ἢ σατυρικά, ἢ τραγικά ὑποδύεσθαι· μήτε τὸ τοῦ βδελυκτοῦ Διόνυσου ὄνομα, τὴν σταφυλὴν ἐκθλίβοντας ἐν ταῖς ληνοῖς, ἐπιβοᾶν μηδὲ τὸν οἶνον ἐν τοῖς πίθαις ἐπιχέοντας γέλωτα ἐπικινεῖν, ἀγνοίας τρόπῳ ἢ ματαιότητος, τὰ τῆς δαιμονιώδους πλάνης ἐνεργούντας. Τοὺς οὖν ἀπὸ τοῦ νῦν τι τῶν προειρημένων ἐπιτελεῖν ἐγχειροῦντας, ἐν γνώσει τούτων καθισταμένους, τούτους, εἰ μὲν

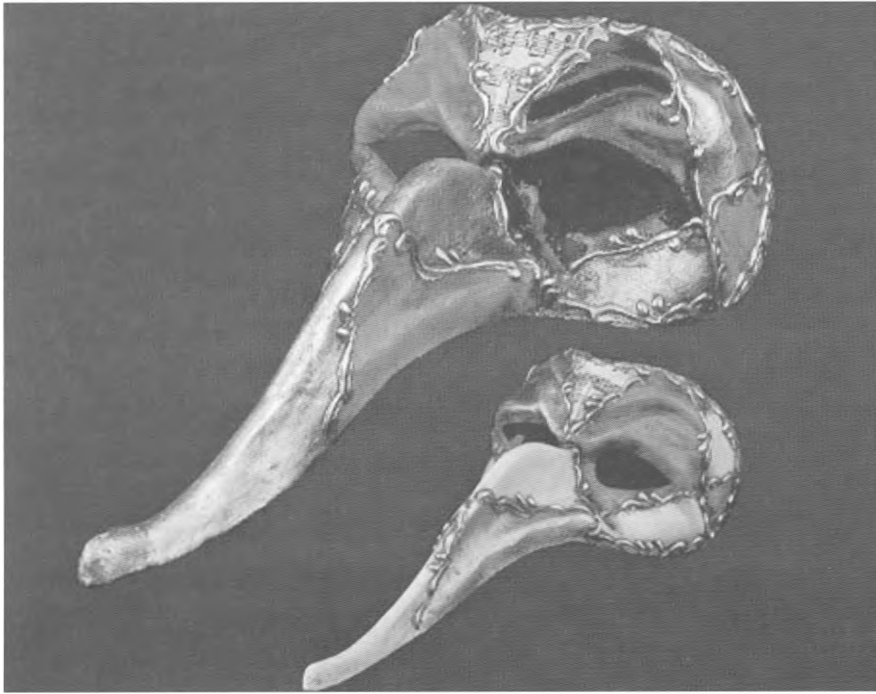
κληρικοί εἶεν, καθαιρεῖσθαι προστάσσομεν· εἰ δὲ λαϊκοί, ἀφορίζεσθαι.

Ἡ προσωποπιδοφορία στις Καλένδες, τα βυζαντινά Κλητόρια και τις Αποκριές

Ὅπως εἶναι γνωστό ἀπὸ τις περιγραφές του Λιβάνιου³, τὸν 4ο αἰῶνα οἱ Καλένδες ἦταν ἡ κατ' ἐξοχὴν γιορτὴ ὅλων τῶν υπηκόων τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους και διαρκούσαν ἀπὸ τὴν πρώτη μέχρι τὴν πέμπτη Ἰανουαρίου, δηλαδὴ ἐπὶ πέντε συνεχεῖς ἡμέρες.

Πλούσιοι και φιτωκοί, ἀστοί και ἀγρότες, οδοιπόροι και θαλασσοπόροι θεωρούσαν θρησκευτικὸ χρέος να γιορτάσουν αὐτὴ τὴ μεγάλη γιορτὴ με ἐξαιρετικὴ πομπή και ευχία. Ἀπὸ ἄλλον ὅμως σύγχρονό του συγγραφέα, τὸν Ἅγιο Ἀστέριο⁴ ἐπίσκοπο Ἀμασειᾶς (ἐν εἰτι 395), πληροφοροῦμαστε ὅτι

3: Λιβάνιος: υπῆρξε ρήτορας και σοφιστὴς τῆς Ὑστερης Αρχαιοῦτητας (4ος αἰ. μ.Χ.). Ἔμεινε γνωστός γιὰ τὸ κλασικιστικὸ του ὕφος και γιὰ τὴν νοστολογία του γιὰ τὸ κλασικὸ παρελθόν και τὸν παγανιστικὸ κόσμο που κανόταν. Υπῆρξε ὁ πολυγραφώτερος συγγραφέας τῆς ἀρχαιοῦτητας. Γεννήθηκε τὸ 314 μ.Χ. στὴν Ἀντιόχεια και σπούδασε στὴν Ἀθήνα. Πέθανε τὸ 392 ἢ 393 μ.Χ. στὴν Ἀντιόχεια.

Προσωπίδες της Κομέντια ντελ άρτε

στις Καλένδες σπουδαιότατο ρόλο έπαιζε και το θέατρο, στις παραστάσεις του οποίου οι ηθοποιοί προσωποδοφορούσαν.

Οι Βυζαντινοί αφού εκχριστιάνισαν τις Καλένδες, τις γιόρταζαν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, δηλαδή από τη γέννηση του Χριστού μέχρι τα Θεοφάνεια, με διαφορετική όμως τελετή. Στη δωδεκάμηρη αυτή γιορτή, της οποίας τα πρώτα ιστορικά ίχνη βρίσκουμε στη βασιλεία του Ιουστινιανού, ο λαός διασκέδαζε τρώγοντας και πίνοντας με αυτοκρατορικά έξοδα μέσα στην αυλή που ονομαζόταν των *δεκαεννέα ακκουβίτων*, αυτά δε τα συμπόσια, δεν ήταν απλώς παρόμοια με τις Αντιοχικές Κλήσεις αλλά παραδόξως είχαν και το ίδιο όνομα με αυτές, τα ονόμαζαν «Κλητόρια».

Οι εορτολογικές αυτές περιπλοκές

βέβαια δεν έγιναν τυχαία αλλά υπαγορεύτηκαν από την εκκλησία, η οποία είχε σκοπό να εξαλείψει με αυτό τον τρόπο τα τελευταία λείψανα των εθνικών παραδόσεων. Ο κανόνας της εν Τρούλλω συνόδου κατά των Καλανδών, συγχέει επίτηδες τις Καλένδες με πολλές άλλες εθνικές γιορτές, με τη μονομερή βέβαια πρόθεση, όπως με τη σύγχυση (μπερδέμα) καταργηθεί η διάκριση του συγκεκριμένου χρόνου κάθε γιορτής, ο οποίος αποτελούσε την κυριότητα βάση της παράδοσης αυτών των πομπών της δημοτικής παράδοσης.

Μέχρι τα χρόνια των Σταυροφοριών, η παλιά Καλανδική πομπή, δηλαδή τα συνεχή συμπόσια, οι θεατρικές παραστάσεις και κυρίως οι προσωποδοφορίες, συγχέονται με τα Κλητόρια και κυρίως με τα λεγόμενα Βοτά και Βρουμάλια.

Από το ΙΓ' αιώνα όλες αυτές οι γιορτές εξαφανίζονται, αφού όμως πρώτα μειαβίβασαν όλα τα δρώμενά τους στις Αποκριές. Το όνομα αυτό (Αποκρεύσιμος ή Αποκρεώσιμος) το συναντάμε για πρώτη φορά επί Ιουστινιανού, όπου δηλώνει απλώς τις τελευταίες κρεατοφάγες ημέρες πριν από την Τεσσαρακοστή των Χριστουγέννων και του Πάσχα. Από τους Παλαιολόγους όμως η Αποκριά παίρνοντας συνεικόνιο και το θέατρο, ενθρονίζεται ως η κατ' εξοχήν βακχική γιορτή με κυριότερο χαρακτηριστικό τις μεταμφιέσεις.

Τα προσωπεία στην Ιταλία

Στην Ιταλία όπου η χρήση του προσωπείου παρουσιάζεται ήδη από τον 14ο αιώνα, εκτός από τις αποκριάτικες μεταμφιέσεις το προσωπείο χρησιμοποιείτο και από τις κυρίες των ευγενών για προστασία του δέρματος από την επίδραση της ατμόσφαιρας. Είναι πασίγνωστοι οι περίφημοι μασκοφόροι της Ρώμης, της Φλωρεντίας και ιδιαίτέρως της Βενετίας.

Το δικαίωμα του να φορά κανείς προσωπίδα ήταν γενικό και αναγνωρισμένο στη Βενετία περισσότερο από οπουδήποτε αλλού. Τα προσωπεία που χρησιμοποιούνταν ήταν διαφόρων ειδών. Είτε ήταν προσαρμοσμένα σε όλη την ενδυμασία που φορούσαν οι μεταμφιεσμένοι είτε διαστρέβλωναν με γελοίο τρόπο τους χαρακτηρισμούς του προσώπου είτε απλώς κάλυπταν το πρόσωπο. Τέτοια ήταν κυρίως των κυριών και των ευπατριδών, που κατασκευάζονταν από μετά-

4: Αστέριος Αρμασείας: Κληρικός και συγγραφέας. Ο Αστέριος Αρμασείας συγκαταλέγεται στους Πατέρες της Εκκλησίας. Έζησε τον 4ο-5ο αιώνα και ήταν σύγχρονος των μεγάλων Πατέρων της Καππαδοκίας. Στο διάστημα 380-390 διετέλεσε επίσκοπος Αρμασείας. Συνέγραψε σειρά ομιλιών. Το έργο του χαρακτηρίζεται για το αρχαϊζον και κομψό ύφος του.

ξι και κάλυπταν μόνο το πάνω μέρος του προσώπου. Η αρχή δε των νεότερων προσωπειών από κερι, χαρτόνι, μετάξι πρέπει να αναζητηθεί στη Βενετία και συνδέεται με τις λαμπρές γιορτές που γίνονταν τις αποκριές.

Η προσφώνηση σε κάθε προσωπιδοφόρο ήταν: *siora maschera* (κυρία προσωπίδα). Η προσωπιδοφορία άρχιζε από τη δεύτερη μέρα των Χριστουγέννων και εξακολουθούσε μέχρι την Τετάρτη της πρώτης βδομάδας της μεγάλης Σαρακοστής και μέχρι τις μέρες της λεγόμενης μικρής Αποκριάς (Carnevalone).

Οι παιρικοί φέροντας προσωπίο και φορώντας το μανδύα που ονόμαζαν *bautta*⁵ μπορούσαν να μπουνοπουδήποτε. Το ίδιο δικαίωμα είχε και ο απλός λαός, ο οποίος φορώντας προσωπίδες μπορούσε να μπει ακόμη και στις αίθουσες των μεγάλων των Βενετών ευγενών.

Τις προσωπίδες που χρησιμοποιούσαν στο καρναβάλι της Βενετίας και στη λεγόμενη «Κομέντια ντελ'άρτε»⁶ τις φορούσαν ερασιτέχνες ηθοποιοί σια σκετς που παίζονταν πάνω στα άρματα κατά τις καρναβαλικές γιορτές. Περιφερόμενοι θίασοι έπαιζαν στις ιταλικές πόλεις μικρές κωμικές ιστορίες, από τις οποίες ξεπήδησαν οι γνωστοί λαϊκοί ήρωες του ιταλικού θεάτρου σαν τον Πουλτσινέλα και τον Αρλεκίνο.

Στη Βενετία, η χρήση προσωπειού κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου, επέτρεπε το απαγορευμένο, δηλαδή τον τζόγο, τη μοιχεία, ακόμη

Βενετσιάνικες μάσκες

και την παρακολούθηση μιας θεατρικής παράστασης από τις γυναίκες. Όταν η Βενετία κυριάρχησε στις ελληνικές περιοχές επέβαλε σ' αυτές επίσημα ή ανεπίσημα και πολλά από τα βενετικά έθιμα.

Αυτό μπορούμε να το πούμε κυρίως για τα Επτάνησα, ιδιαίτερα για την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο αλλά και σε μικρότερο βαθμό για ορισμένες περιοχές της Ηπείρου, όπως τα Γιάννενα.

Η περίοδος της Τουρκοκρατίας και τα σημερινά αποκριάτικα δρώμενα

Την περίοδο της τουρκοκρατίας, η προσωπιδοφορία συνεχίστηκε από τους Έλληνες, κυρίως μέσα στα αποκριάτικα έθιμα και σ' αυτά του δωδεκαήμερου. Η προσωπιδοφορία την περίοδο των Αποκριών θεωρήθηκε πάντα ως ένα από τα

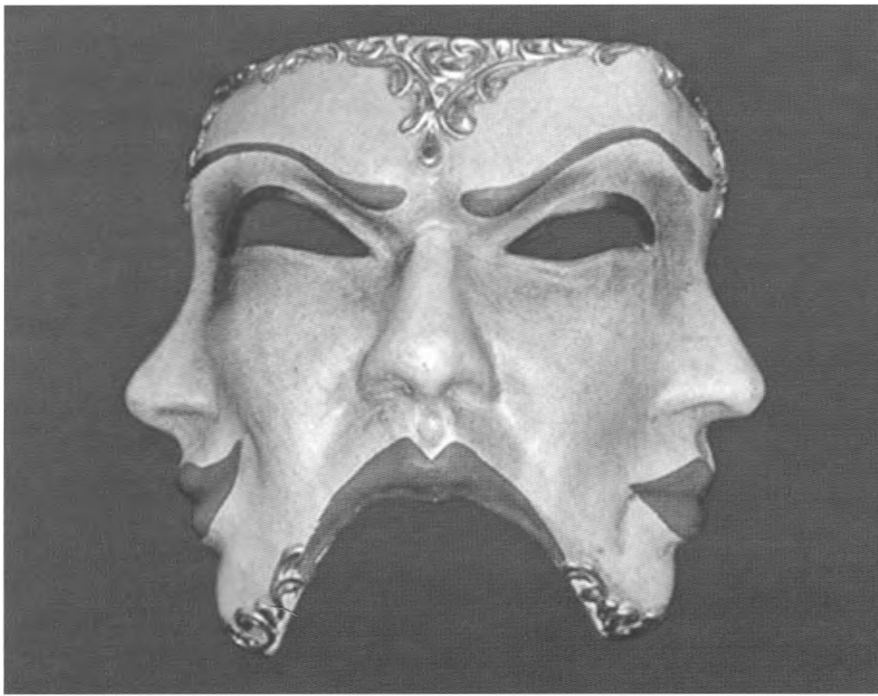
ισχυρότερα έθιμά τους και σε πολλές περιπτώσεις το απαίτησαν ως προνόμιο από την τουρκική ηγεσία. Οι Τούρκοι πάλι από την πλευρά τους, κατά την συνηθισμένη τακτική τους προς τους λαούς που κατακτούσαν, όποτε τους συνέφερε σέβονταν τα έθιμα των καιακτημένων λαών και παραχωρούσαν εκτός από τα διοικητικά και τα οικονομικά και εθιμικά προνόμια, όπως η προσωπιδοφορία και η μεταμφίεση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο παραχωρούσαν τέτοιου είδους προνόμια, έχουμε κατά την κατάκτηση των Ιωαννίνων από το Σινάν Πασά.

Στην τουρκική κοινοποίηση που απθύνη ο Μέγας Βεζίρης Σινάν Πασάς κατά το έτος 1431 σιους πολιορκημένους Γιαννιώτες υπόσχεται πολλά προνόμια και καταλήγει

5: *bautta* ή *tabarro*, ήταν μικρός μανδύας από μαύρο μετάξι που τον έριχναν μόνο πάνω στους ώμους και τα πλευρά και κάλυπτε το κεφάλι πάνω στο οποίο τον στήριζε το τρίκωχο καπέλο.

6: Η κομέντια ντελ'άρτε (*Commedia dell'arte*) είναι η ονομασία της λαϊκής ιταλικής αυτοσχεδιαστικής κωμωδίας η οποία ήταν δημοφιλής μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα και έγινε σύντομα αγαπητή και έξω από τα σύνορα της Ιταλίας.

Προσωπίδες της Κομέντια ντελ άρτε

με τη φράση «και ότι άλλο ζητήσετε θα σας το δώσουμε». Πράγματι τότε ζητήθηκαν από τους Γιαννιώτες και πολλά άλλα προνόμια που τους δόθηκαν και μεταξύ αυτών: *Να εξασκούν με πλήρη ελευθερία τις θρησκευτικές τους τελετές και τα απαρχαιωμένα έθιμα.* (Αραβαντινός 1856).

Ο Αραβαντινός μας λέει ότι μεταξύ των συνθηκών που απορρέουν από τα προνόμιά τους είναι και η προσωπιδοφορία κατά τη διάρκεια των εορτών της αποκριάς. *Η προσωπιδοφορία ήταν ανέκαθεν εν χρήση και την διατήρησαν παρά τις πάσης φύσεως περιπέτειες και αντιξοότητες των προηγούμενων ετών. Και προσπάθησαν με χαρά να διατηρήσουν αυτή τη συνήθεια, επειδή οι απλοί άνθρωποι πίστευαν ότι αυτό το έθιμο είναι μεγάλο προνόμιο και στολίδι για την κοινωνία.* Κατά τον ίδιο, η συνήθεια της προσωπιδοφορίας (τη σπουδαιότητα της οποίας αμφισβητεί) φαίνεται να ξεκίνησε από την εποχή κατά την οποία κυβερνούσαν την Ήπειρο Δούκες και Δεσπότες ιτα-

λικής καταγωγής και πιθανόν από την εποχή του Καρόλου του Α΄, ο οποίος ήταν Δεσπότης της Ηπείρου στις αρχές του 14ου αιώνα.

Οι Γιαννιώτες όμως φαίνεται να έχουν άλλη άποψη και ως προς τη σπουδαιότητα και ως προς την καταγωγή των αποκριάτικων εθίμων τους. Γι' αυτό και κατά την παράδοση της πόλης στους Τούρκους, πήραν από το Σουλτάνο Μουράτ Β΄ Χάτι Σερίφ (ιερό αυτόγραφο διάταγμα) μεταφρασμένο και στα ελληνικά, με το οποίο απαριθμούνταν και εξασφαλιζόνταν τα προνόμια με όρκο και στο όνομα του Μεγάλου προφήτη. Ανάμεσα στα προνόμια αυτά ήταν και «η προσωπιδοφορία κατά τις εορτάς των Απόκρεω» (Λαμπρίδης 1887).

Μετά το επαναστατικό κίνημα του 1612 στα Γιάννενα και τον εξισλαμισμό πολλών τιμαριούχων χριστιανών (1635) τα προνόμια των χριστιανών περιορίστηκαν μόνο στο δικαίωμα να φέρουν προσωπίδες τις μέρες της αποκριάς, να τελούν ελεύθερα τις θρησκευτικές τους τελετές χωρίς όμως κωδωνο-

κρουσίες και να φροντίζουν για τα γράμματα.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι Τούρκοι εκτός των διοικητικών και οικονομικών προνομίων, έδιναν και προνόμια σχετικά με τις συνήθειες και τα έθιμα του απλού λαού, για τα οποία πολλές φορές υπήρχαν, όπως στην περίπτωση των Ιωαννίνων και γραπτές διαβεβαιώσεις ότι θα γίνουν σεβαστά.

Η προσωπιδοφορία στα λαϊκά δρώμενα

Οι μεταμφιέσεις που συναντούμε σε ολόκληρη την Ελλάδα μέσα στα εθιμικά λαϊκά μας δρώμενα, αποτελούν εκδηλώσεις με ευειρηνακό χαρακτήρα και πανάρχαια καταγωγή. Επιδιώκουν σύμφωνα με την παράδοση να διώξουν το κακό και να εξασφαλίσουν την καλοχρονιά, δηλαδή την καλή υγεία, τη βλάστηση και την καρποφορία της γης, όπως οι αρχαίες διονυσιακές γιορτές. Πολλές από αυτές τελούνται το Δωδεκαήμερο ενώ άλλες τις Αποκριές.

Έθιμα του Δωδεκαήμερου: Αράπηδες τους συναντάμε στη Νικήσιανη Καβάλας, στο Μοναστηράκι, στο Βώλακα, στην Πετρούσα, στον Ξηροπόταμο, στους Πύργους και στην Καλή Βρύση της Δράμας. Μπαμπούγεροι στην Καλή Βρύση Δράμας. Ραγκουτσάρια στην Καστοριά.

Έθιμα Αποκριάς: Κουδουνοφόροι Σοχού, Μπούλες Νάουσας, Γέρος και Κορέλα Σκύρου, Μπαμπούγεροι στο Φλάμπουρο Σερρών, Καλόγεροι στη Μαυρολεύκη Δράμας, παλαιότερα στη Βιζύη.

Τα τελετουργικά τους περιλαμβάνουν χορούς και αγερμούς, αναπαράσταση οργώματος και σποράς, αναπαράσταση γάμου, πλούσιο φαγοπότι, ευχές και πράξεις

αποτροπής του κακού, αναπαράσταση τελετών φυλετικής μύησης, αναπαράσταση θανάτου και επαναφοράς στη ζωή. Τα πανάρχαια αυτά έθιμα με κύριο χαρακτηριστικό τις μεταμφιέσεις, έχουν τις ρίζες τους στην αρχαία ελληνική θρησκεία και κυρίως στις γιορτές προς τιμήν του Διόνυσου, ενώ έχουν δεχτεί επιρροές και από το χριστιανισμό.

Λόγω έλλειψης χώρου, στο συγκεκριμένο άρθρο θα εξεταστούν μόνο η ενδυμασία και οι προσωπίδες που χρησιμοποιούνται σ' αυτά τα έθιμα. Το τελετουργικό, τα μέλη του θιάσου, ο χώρος και ο χρόνος τέλεσης, η μουσική, ο χορός, ο σκοπός καθώς και η προέλευση των εθίμων θα αποτελέσουν αντικείμενο κάποιας άλλης εκτενέστερης δημοσίευσής μου.

Οι Αράπηδες στο Βόλακα Δράμας

Η κύρια φορεσιά των Αράπηδων είναι οι μαύρες φλοκωτές κάπες. Γύρω από τη μέση τους περνούν τρία μεγάλα κουδούνια, ο ήχος των οποίων διώχνει το κακό. Στο κεφάλι φορούν μαύρες προσωπίδες από γιδοπροβιές. Στα χέρια κρατούν ένα ξύλινο σπαθί και ένα σακουλάκι με στάχτη.

Οι Αράπηδες στη Νικήσιανη

Στη μέση τους φέρνουν τρία μεγάλα κουδούνια τα «τσιάνια» και ένα άλλο ιδιόμορφο κουδούνι, το «μπατάλη». Στις κνήμες των ποδιών τους φορούν μάλλινα κορμάτια υφάσματος, τα «καλτσιούνια». Αντί για παπούτσια φορούν τα «τσιρβούλια», που κατασκευάζονται από ακατέργαστο χοιρινό δέρμα. Το επιβλητικό κάλυμμα της κεφαλής που ονομάζεται Μπαρμπότια, είναι στολισμένο με κεντημένο μαντίλι και αποτελεί-

επάνω: Οι Αράπηδες στο Βόλακα Δράμας
κάτω: Οι Αράπηδες στη Νικήσιανη Καβάλας

ται από ακατέργαστο δέρμα ιράγου, γεμάτο με χόρτο.

Μπαμπούγεροι στην Καλή Βρύση Δράμας

Η αμφίεση των Μπαμπούγερων αποτελείται από άσπρη περισκελίδα, γυναικείο μαύρο αμάνικο φλοκωτό επενδυτή που δίνει την εντύπωση προβιάς, άσπρο πουκάμισο και πέντε μεγάλα κουδούνια που ζώνονται στη μέση.

Το κεφάλι καλύπτεται με προσωπίδα από μάλλινο λευκό ύφασμα

του αργαλειού. Με κομμάτι προβιάς σχηματίζουν μουστάκι, μακριά γενειάδα και φρύδια. Κομμάτι επίσης από προβιά τοποθετείται στην απόληξη των κεράτων που σχηματίζονται ως συνέχεια της προσωπίδας, από το ίδιο υφαντό. Τα δόντια δημιουργούνται από δύο σειρές φασολιών. Γύρω από τα μάτια, τα ρουθούνια και τα κέρατα τοποθετούνται κόκκινα σιρίτια.

Μπαμπούγεροι στο Φλάμπουρο Σερρών

Ο Μπαμπούγερος από το Φλάμπου-

επάνω: Μπαμπούγερος στην Καλή Βρύση Δράμας και Κουδουνοφόρος στον Σαχό
κάτω: Ο Γέρος και η Κορέλλα στη Σκύρο

ρο φορά στο σώμα μαύρα και καφέ δέρματα αιγοπροβάτων, ενώ γύρω από τη μέση του κρέμονται μεγάλα κουδούνια. Στο κεφάλι του φοράει ένα μαύρο, ιεράστιο, μυτερό καπέλο περίπου τριών μέτρων, που καλύπτει ως προσωπίδα και το πρόσωπο, στολισμένο με χάντρες, κορδέλες και μαντίλια, τη λεγόμενη «μπαμπουσάρκα».

Καλόγεροι στη Βιζύη και τη Μαυρολεύκη Δράμας

Οι Καλόγεροι στη Βιζύη γίνονταν

μόνο μια μέρα το χρόνο, τη Δευτέρα της Τυρινής. Το προσωπίδι τους, σύμφωνα με την περιγραφή του Γ. Βιζυηνού, ήταν από δέρμα ελαφιού ή τράγου κουρεμένο στο πάνω μέρος του προσώπου και τρυπημένο στα μάτια και το στόμα, ακούρευτο όμως στο κάτω μέρος που έπεφτε σαν μακριά γενειάδα ως τη μέση του στήθους.

Κουδουνοφόροι Σοχού

Η φορεσιά των Κουδουνοφόρων αποτελείται από παντελόνι και γι-

λέκο, φτιαγμένα από δέρματα τράγου. Πάνω από τα δέρματα δένουν στη μέση τη ντουζίνα, τα τέσσερα μεγάλα μπρούτζινα κουδούνια και ένα χάλκινο, πολύ μεγάλο, στο πίσω μέρος του κορμιού και φορούνε την κόκκινη πιλεχτή σάλπα. Στο κεφάλι φοράνε το καλπάκι που είναι μία προσωπίδα από μάλλινο μαύρο ύφασμα σε κωνικό σχήμα και στην κορυφή του κρεμιέται μια ουρά από αλεπού. Όλη η επιφάνεια είναι στολισμένη με κορδέλες. Στο στόμα, τα μάτια και τη μύτη υπάρχουν τρύπες ενώ στο μέτωπο ένας κεντημένος σιαυρός. Κάτω από τη μύτη υπάρχει ένα μεγάλο άσπρο μουστάκι από ουρά αλόγου.

Ο γέρος και η Κορέλλα της Σκύρου

Στη Σκύρο έχουμε δύο τύπους μεταμφιέσεων. Τις νύφες και το Γέρο με την Κορέλλα. Οι νύφες είναι νέοι άντρες που φορούν τη γυναικεία φορεσιά της περιοχής τους και προσωπίδες από ναστόχαρτο ή παλιότερα από μεταξωτό λευκό μαντίλι. Ο Γέρος φοράει λευκή μάλλινη περισκελίδα (πανωβράκι) την οποία φορούσαν οι γεωργοί το χειμώνα. Στο πάνω μέρος του σώματος φορά μακριά μαύρη κάπα την οποία αναστρέφει έτσι ώστε το εξωτερικό τριχωτό μέρος να τον δείχνει αγριότερο. Τα άκρα της κάπας δένονται με λεπτό σχοινί στη μέση. Γύρω από τη μέση κρεμιούνται μεγάλα ποιμενικά κουδούνια (τροκόνια) διαφορετικού τύπου, ήχου και βάρους. Ως προσωπίδα χρησιμοποιεί ολόκληρο το δέρμα νεογέννητου αρνιού ή καισικιού ή ακόμη και λαγού. Η ουρά και τα πόδια ισοθειούνται πάνω στο μέτωπο του Γέρου και καλύπτονται όπως και το κεφάλι από την κουκούλα του καππόιου, αφού πρώτα ανοιχτούν

δυο τρύπες για τα μάτια, όχι όμως και για το στόμα, γιατί δεν εμποδίζεται η αναπνοή λόγω του ότι το κάτω μέρος της προσωπίδας είναι ανοικτό.

Για να στερεωθούν η κουκούλα και η προσωπίδα, η κουκούλα περιβάλλεται από λευκό ζωνάρι τα άκρα του οποίου κρέμονται μπροστά στο στήθος. Η Κορέλλα φοράει ως προσωπίδα δέρμα μικρού αρνιού που έχει δύο τρύπες για τα μάτια ή ένα κομμάτι διαφανούς υφάσματος ή και προσωπίδα από ναστόχαρτο.

Οι Μπούλες της Νάουσας

Στη Νάουσα παρά το ότι δεν σώθηκαν γραπτές διαβεβαιώσεις από τους Τούρκους για τα εθιμικά προνόμια, είναι γνωστό ότι τα αποκριτικά έθιμα και ιδιαίτερα οι Μπούλες, ήταν προνόμιο που γινόταν σεβαστό από τους Τούρκους και διατηρήθηκε ως έθιμο ζωντανό μέχρι τις μέρες μας.

Λόγω της σπουδαιότητας του εθίμου Μπούλες στη συνείδηση των κατοίκων, μπορούμε με μεγάλη βεβαιότητα να υποθέσουμε ότι ήταν προνόμιο που απόκτισαν οι κάτοικοι από την κτίση της πόλης. Η μεγάλη αγάπη που έδειξαν και δείχνουν ακόμη και σήμερα οι Ναουσαίοι για το έθιμό τους, μας δείχνει πόσο βαθιά ήταν και είναι ακόμη ριζωμένο στην καρδιά και τη συνείδησή τους.

Σίγουρα, ο κατά την παράδοση ιδρυτής της πόλης, στρατηγός του σουλτάνου Μουράτ Α΄, Γαζή Εβρενός, ανάμεσα στα προνόμια που υποσχέθηκε στους κατοίκους της Παλιονιάουσας και των γύρω περιχώρων, που θα συνοικούσαν τη νέα

Προσωπίδα Μπούλας

πόλη, τη Νιάουστα, θα συμπεριέλαβε και το σεβασμό των παλιών εθίμων τους. Η προσωπιδοφορία πρέπει να ήταν εθιμικό προνόμιο που δόθηκε από το Σουλτάνο Μουράτ Α΄ κατά την κτίση της πόλης στους κατοίκους της Νάουσας, για τον ίδιο λόγο που δόθηκε από το Σουλτάνο Μουράτ Β΄ στα Γιάννενα, κατά την κατάκτηση της πόλης από τους Τούρκους.

Η προσωπίδα στις Μπούλες

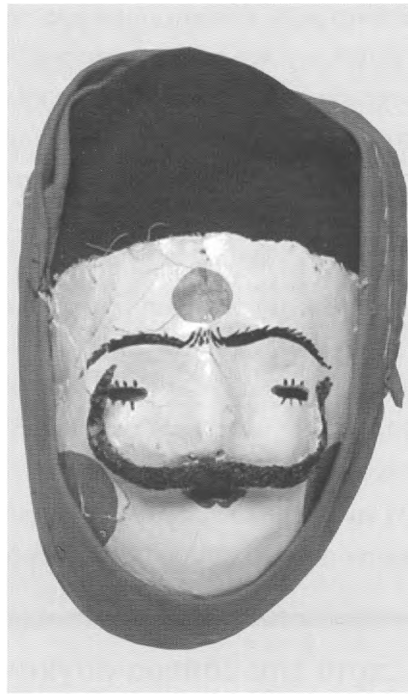
Η προσωπίδα (Πρόσωπος κατά τη ναουσαϊκή διάλεκτο) που φοράνε οι Μπούλες, κατασκευάζεται από χοντρό πανί πάνω στο οποίο μπαίνει γύψος. Εσωτερικά αλείφεται με γνήσιο κερί για να είναι δροσερή. Το βάψιμο γίνεται με μείγμα που έχει ως βάση το αυγό. Η βάση είναι λευκή, τα φρύδια μαύρα, ενώ τα χείλη και τα μάγουλα κόκκινα. Στο μέτωπο υπάρχει το κίτρινο βα-

ράκι (στρογγυλό σπράδι). Στα μάτια έχει μικρά ανοίγματα στο μέγεθος της κόρης του ματιού και στη μύτη και το στόμα μικρές τρύπες για την αναπνοή. Κάτω από τη μύτη υπάρχει μουστάκι από αλογότριχα και καιράμι που κατά την παράδοση είναι «αρειμανίως ανεστραμμένο».

Το προσωπίδιο αυτό στηρίζεται πάνω σε κόκκινο, τσόχινο φέσι και στερεώνεται στο λαιμό με το «μαφέσι», κόκκινο βαμβακερό μαντίλι. Πάνω από το φέσι δένεται το «Ταράμπουλο» που είναι ζωνάρι, δίμιτο μεταξοβάμβακο.

Για την προσωπίδα που φοράνε οι Μπούλες έχουμε την παρακάτω περιγραφή από το Σταύρο Χωνό, το 1928: «Προσωπίς δε πανομοιότυπος αυτή η σημερινή χρώματος ερυθρολεύκου παριστώντος τον σφριγηλόν νεανίαν, με μάτια μικρά, στόμα μικρόν αλλά μύστακα

7: αρειμανίως: αγρίως, με πολεμοχαρή τρόπο, φιλομόχως και προκλητικώς

Προσωπίδα Νύφης και Προσωπείο Μπούλας με κόκκινο φέσι και «μαφέσι»

μακρόν αρειμανίως⁷ προς τα άνω στραμμένον εις ένδειξιν του ελευθέρου φρονήματος. Διά την κατασκευήν της προσωπίδος ταύτης ο Ναουσαίος Μπλατσιώτης αρκετόν χρόνον εμαθήτηυσεν εις τεχνίτην Ιωαννίτην. Από τους οιούς δε αυτού εδιδάχθη την τέχνην ο μοναδικός εις το είδος αυτό Αριστείδης Μπλατσιώτης».

Από την περιγραφή αυτή είναι φανερό ότι ο παλαιότερος γνωστός και φημισμένος κατασκευαστής προσωπίδων στη Νάουσα, ο Αριστείδης Μπλατσιώτης, έμαθε την τέχνη του από Γιαννιώτη τεχνίτη. Όπως θα δούμε παρακάτω οι Γιαννιώτες κατασκεύαζαν παρόμοιες προσωπίδες, γιατί είχαν και παρόμοιο έθιμο με τις Μπούλες! Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι οι Ναουσαίοι είχαν από πολύ παλιά δεσμούς με τα Γιάννενα και την Ήπειρο. Τοπικοί ερευνητές έχουν υποστηρίξει ακόμη και την καταγωγή από την Ήπειρο. Ας δούμε ψηφίδες αυτής της σχέσης.

• Μας είναι γνωστό ότι ο πολιού-

χος άγιος της Νάουσας, Όσιος Θεοφάνης, γεννήθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα στα Γιάννενα και προερχόταν από επιφανή οικογένεια των Ιωαννίνων.

• Ο αρχαιότερος και σπουδαιότερος όλων των λογίων της Νάουσας ο Αναστάσιος Μιχαήλ (δεύτερο μισό 17ου αι. – αρχές 18 αι.), αφού τελείωσε την εκπαίδευσή του στα σχολεία της Νάουσας, συνέχισε τις σπουδές του πάνω στην Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και τη Φιλολογία στα Γιάννενα.

• Τη χρονική περίοδο 1765 – 1775 φαίνεται να διαπρέπει ως σχολάρχης στα σχολεία της Νάουσας, ο Γιαννιώτης δάσκαλος, Αμφιλόχιος ο Παρασκευάς.

• Ο άρχοντας της Νάουσας Ζαφειράκης είχε σπουδάσει στα σχολεία των Ιωαννίνων, το ίδιο και ο γιος του γέρο Καρά Τάσου, ο Γιαννάκης.

• Ο έφορος αρχαιοτήτων Φ. Πέτσας στην ετυμολογική προσέγγιση που κάνει για την ονομασία της Νάουσας σε άρθρο του στα Μακεδονικά, υποστηρίζει ότι υπάρχει σίγου-

ρη σχέση ανάμεσα στη Νιάουστα και την Ηπειρώτικη Γλυτουνιαύστα, τη σημερινή Κλειδωνιά στο δυτικό Ζαγόρι της Ηπείρου.

• Ο ιστορικός της Βέροιας Χιονίδης σε άρθρο του για τον όσιο Θεοφάνη στα ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ διαπιστώνει: *Φαίνεται ότι δεν ήταν τυχαία η έλευσις και η παραμονή του Θεοφάνους εις την περιοχήν της Ναούσης, αλλά ο όσιος επεδίωξε να έλθη πλησίον των Ηπειρωτών Ναουσαίων, γενόμενος και πολιούχος της πόλεώς των.*

Είναι φανερό ότι από τα χρόνια της ίδρυσης της πόλης υπάρχει μεγάλη σχέση με την Ήπειρο και κυρίως τα Γιάννενα. Υπάρχει μεγάλη πιθανότητα σύμφωνα με την προφορική παράδοση και η καταγωγή πολλών Ναουσαίων να είναι από την Ήπειρο.

Ο ιστορικός ερευνητής της Νάουσας Στέργιος Αποστόλου, σε πρόσφατο άρθρο του στην εφημερίδα Νέοι Καιροί καταθέτει μαρτυρίες που συνηγορούν στην Ηπειρώτικη καταγωγή πολλών Ναουσαίων. Σύμφωνα με μαρτυρίες που συνέλεξε, μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων (1431) από τους Τούρκους, μετοίκησαν στη Νάουσα διωκόμενες, οικογένειες οικοδόμων από τέσσερα χωριά της περιοχής Δωδώνης Ιωαννίνων.

Άλλη μαρτυρία εμφανίζει να εγκαθίστανται στη Νάουσα πρόσφυγες (αρβανιτόβλαχοι) από τη Μοσχόπολη, μετά την καταστροφή και λεηλασία της από Αλβανικά μισθοφορικά σώματα, το 1769, καθώς και από τη Νικολίτσα (περιοχή Κορυτσάς). Έχουμε ακόμη και μαρτυρίες για εγκατάσταση στη Νάουσα οικογενειών από την Κιάφα και άλλα χωριά του Σουλίου.

Μια επίσης σημαντική πληροφορία που αντλούμε από το αρχείο

του Αλή Πασά, μας λέει για εγκατάσταση στην πόλη Σαμαρινιωτών: Ο Αλή Πασάς στέλνει μπουγιουρντί στη Νάουσα με το οποίο προστάζει: *οι Σαμαρινιώτες που εγκαταστάθηκαν στη Νάουσα να επιστρέψουν και να επανεγκατασταθούν στον τόπο καταγωγής τους.*

Απαντώντας με Αριζουχάλι με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1801 οι προεστοί της Νάουσας αναφέρουν ότι *«οι Σαμαρινιώτες αυτοί δεν ήρθαν πρόσφατα αλλά είναι εγκατεστημένοι στη Νάουσα πάνω από 30 χρόνια. Τον παρακαλούν να μην τους ενοχλήσει, καθώς και άλλους «γιεμπεντζήδες» (ξενόφερτους) που βρίσκονται στη Νάουσα, γιατί χάρη σε αυτούς που είναι περισσότεροι από τους Νιαουστινούς μπορεί και εκπληρώνει η πόλη τις φορολογικές της υποχρεώσεις».*

Το έγγραφο δείχνει ότι η Νάουσα λόγω των προνομίων και των ελευθεριών που απολάμβανε ήταν πόλος έλξης των δυσαρεστημένων Ελλήνων. Είναι πολύ πιθανό δε μετά την επανάσταση του Διονυσίου (1612) στα Γιάννενα και την κατάργηση των προνομίων που απολάμβαναν οι Γιαννιώτες, πολλοί Γιαννιώτες και Ζαγορίσιοι να μετανάστευσαν στην ελεύθερη από Τούρκους, αυτοδιοικούμενη και προνομιά Νάουσα.

Ο Κων/νος Τσιώμης πρόεδρος των εν Θεσσαλονίκη Ναουσαίων, σε επιστολή του στην εφημερίδα Φωνή Ναούσης στις 11/6/1961 συνδέει τη Νάουσα με την Ήπειρο εκφράζοντας τη γνώμη ότι οι Ναουσαίοι έχουν καταγωγή από την Ήπειρο. Γράφει επί λέξει: *«Ο χαρακτήρ μας, ο τρόπος ζωής μας πα-*

λαιότερον, τα ήθη και έθιμά μας, το ένδυμα των παλαιότερων γυναικών και ανδρών, η βιοτεχνία μας, τα πάντα μαρτυρούν την συγγενειάν μας προς τους Δυτικομακεδόνας και Ηπειρώτας».

Η μαρτυρία που θα παραθέσω συνηγορεί ως προς τη συγγένεια που έχει το σημαντικότερο από τα έθιμα της Νάουσας «Οι Μπούλες» με παρόμοιο έθιμο των Ιωαννίνων «τις Προσωπίδες».

Ο Γιαννιώτης Κ. Κρυστάλλης δημοσιεύει στην ΕΣΤΙΑ το 1892 άρθρο

...κατά την εσπέρα συγκεντρώνονται όλοι οι προσωπιδοφόροι και ο λαός στην πλατεία των Μνημάτων, επιστρέφοντας από τους δρόμους και τις διάφορες συνοικίες και χορεύουν μέχρι τη βαθιά νύκτα. Όταν νυχτώσει για τα καλά το πλήθος αρχίζει να αραιώνει και οι προσωπιδοφόροι επανέρχονται στις συνοικίες τους χορεύοντας...

του με τίτλο «Αι Απόκρευ εν Ιωαννίνοις» όπου περιέχονται οι παρακάτω σημαντικές πληροφορίες.

«Από τη σατραπεία του Αλή πασά Τεπελενλή οι προσωπιδοφορούντες (στα Γιάννενα) ήταν υποχρεωμένοι να ζητάνε την άδεια των αρχών, δηλαδή του Πασά και του Μητροπολίτη. Αφού δινόταν η άδεια, το πανηγύρι άρχιζε από την Κυριακή της κρεατινής. Από το μεσημέρι

του Σαββάτου οι κάτοικοι ξεχύνονται στις κεντρικότερες οδούς και πλατείες όπου γίνεται η παρέλαση των προσωπιδοφόρων. Ο μεγαλύτερος όμως συνωστισμός γίνεται στην πλατεία των Μνημάτων.

Στα Γιάννενα οι προσωπιδοφόροι τους οποίους ο λαός ονομάζει απλώς «προσωπίδες»⁸, ως επί το πλείστον απεικονίζουν με την ενδυμασία και την παρέλασή τους τα ηρωικά χρόνια των Αρματολών μας. Συγκροτούν όπως οι Αρματολοί, μπουλούκια από πέντε, επτά και περισσότερα πρόσωπα, μέσα στα οποία διακρίνονται οι καπετάνιοι και τα πρωτοπαλίκαρα από την ενδυμασία αυτών.

Φοράνε δε την εθνική μας στολή, επίσης όπως και οι Αρματολοί, με κοντή φουσιανέλα, κάλτσες, γελέκια χρυσά, φλωροκαπνισμένα τσαπράζια, γάντζους, παλάσκες, χρυσοκέντητα σελάχια, αργυρά στανρωτά πάνω στο στήθος. Έτοι ντυμένοι παίρνοντας μαζί τους και τα βιολιά βγαίνουν στους δρόμους χορεύοντας τους κλέφτικους χορούς.

Οι προσωπίδες τους είναι κατασκευασμένες με ιδιαίτερο τρόπο, παριστούν ομαλά, ωραία και μεγαλοπρεπή πρόσωπα στολισμένα με μεγάλα μάτια και παχύτατα μαύρα μουστάκια από μαλλί, αρειμανίως πάντοτε ανεστραμμένα. Στο κεφάλι φορούνε είτε κόκκινο φέσι με μακριά φούντα με λευκό μαντίλι από μετάξι γύρω από το φέσι, είτε αλβανικό φέσι λευκό.

Κατά την εσπέρα συγκεντρώνονται όλοι οι προσωπιδοφόροι και ο λαός στην πλατεία των Μνημάτων, επιστρέφοντας από τους δρόμους και τις διάφορες συνοικίες και χορεύ-

8: Κατά τον λαογράφο Φαίδωνα Κουκουλέ, Μπούλα στη Σκύρο λέγεται το προσωπίδιο ή το γυναικείο κάλυμμα του κεφαλιού και στην Οινόυντα, μπούλα=μάσκα, μασκαράς. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο Κρυστάλλης αναφέροντας το έθιμο ως «Προσωπίδες» εννοεί τις «Μπούλες».

ουν μέχρι τη βαθιά νύκτα. Όταν νυκτώσει για τα καλά το πλήθος αρχίζει να αραιώνει και οι προσωποδοφόροι επανέρχονται στις συνοικίες τους χορεύοντας. Εκεί ανάβουν σε σταυροδρόμι ή στην πλατεία μεγάλη φωτιά τη τζαμάλα και γύρω από αυτή χορεύουν τραγουδώντας μέχρι τα μεσάνυχτα. Όσοι προσωποδοφορούσαν την ημέρα εδώ βγάζουν τις προσωπίδες και τους βλέψεις να χορεύουν με τις αρματο-

λικές τους φορεσιές γύρω από τη φωτιά. Μετά τα μεσάνυχτα οι φωτιές σβήνουν και οι χορευτές διασκορπίζονται στα σπίτια τους. Το Σάββατο της Τυρινής επαναλαμβάνονται όσα έγιναν το περασμένο Σάββατο και την Κυριακή. Η Κυριακή όμως της Τυρινής που είναι και η τελευταία Κυριακή των αποκριών υπερέχει πάντων».

Πιστεύω ότι είναι εμφανέστατη η

ομοιότητα ανάμεσα στις «Μπούλες» της Νάουσας και στις «Προσωπίδες» των Ιωαννίνων ως προς την ενδυμασία, την προσωπίδα, αλλά και ως προς το τελετουργικό των λαϊκών αυτών δρώμενων. Εάν αυτά τα δύο πανάρχαια έθιμα των Ελλήνων έχουν συγγένεια ή ακολούθησαν ταυτόχρονα παράλληλους δρόμους, νομίζω ότι υπάρχει ανάγκη να γίνει συστηματικότερη έρευνα. ■

Βιβλιογραφία

1. IULII POLLUCIS, ONOMASTICON, (ΙΟΥΛΙΟΥ ΠΟΛΥΔΕΥΚΟΥΣ ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΝ) EX RECENDIONE - IMMANUELIS BEKKERI, BEROLINI 1846.
2. Puchner Walter, Το λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα, Αρχαιολογία, τεύχος 12, Αύγουστος 1984, σελ. 53-56.
3. Αλεξάκης Επαμ., Αι απόκρεω ανά την Ελλάδα, Εστία, Τόμ. 29, Αρ. 7 (1890) σελ. 109-110.
4. Αποστόλου Στέργιος, Μαρτυρίες για την Ηπειρωτική καταγωγή οικιστικών πυρήνων της Νάουσας, Νέοι Καιροί, Σάββατο 15/6/2013, σελ.10.
5. Αραβαντινός Π., Χρονογραφία της Ηπείρου, τ.Α', εν Αθήναις 1856.
6. Αραβαντινού Π., Ηπειρωτικόν Γλωσσάριον, Εν Αθήναις 1909.
7. Βασδραβέλλη Κ.Ι., Ιστορικά περί Ναούσης εΕ ανεκδότου χειρογράφου, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1956.
8. Βελισσαροπούλου Γιούλη, Στις απαρχές της θεατρικής τέχνης, Αρχαιολογία, τεύχος 12, Αύγουστος 1984, σελ. 11-13.
9. Βιβιλάκη Ιωσήφ, Τα θέατρα στα βυζαντινά χρόνια, αφιέρωμα στο ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ της Καθημερινής, 1/8/1999, σελ. 15-17.
10. Βλάχος Άγγελος, Απόκρεω και προσωποδοφόροι, Εστία, Τόμ. 1, Αρ. 6, (1876), σελ. 91-93.
11. Γκούτας Αχιλλέας, Σχετικά με την κτίση και θεμελίωση της Νιούστας, Νιούστα τ. Ζ', τεύχος 53, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1990, σελ. 139-140.
12. Δροσίνης Γεώργιος, Αι Απόκρεω εν Αθήναις, Εστία, Τόμ. 15, Αρ. 373 (1883), σελ.121-126.
13. Ευστρατίου Κλαίρη, Το θέατρο γεννήθηκε στην Αθήνα, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, Τεύχος 6, Φεβρουαρίου 1983, σελ. 22-24.
14. Ηλίας Α. Τσιτσέλης, Αι απόκρεω εν Επτανήσω και ιδίω εν Κεφαλληνία, Ακρόπολις Φιλολογική, Τόμ. 1, Αρ. 10 (1888), σελ.153-155.
15. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κλασικός ελληνισμός (Γ2), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σελ.352-370.
16. Καραβίος Ιωάννης (μτφρ.), Περί μεταμφίσεως και προσωποδοφορίας, Ιλισσός, Τόμ. 3, Αρ. 1 (1870), σελ.26-28.
17. Κουκουλές Ι. Φαίδων, Οινουντικά ή μελέτη περί της ιστορίας, των θών και των εθίμων και του γλωσσικού ιδιώματος του Δήμου Οινούντος της εποχής Λακεδαιμόνων, εν Χανίοις 1908.
18. Κουκουλές Φαίδων, Βίος και Γλώσσα, Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, τομ. 9, Αθήνα 1930, σελ. 423-426.
19. Κρυστάλλης Κ., Ηπειρωτικά αναμνήσεις: αι απόκρεω εν Ιωαννίνους, Εστία, Τόμ. 33, Αρ. 7 (1892) σελ. 97-100.
20. Λαμπράκη Άννα, Προσωπεία, Αρχαιολογία, τεύχος 12, Αύγουστος 1984, σελ. 21-24.
21. Λαμπρίδης Ι., Τα Γιάννινα του Λαμπριδίου (Περιγραφή της πόλεως Ιωαννίνων), Εκδόσεις Βασίλης Φανίσιος, β' Έκδοση, 1955.
22. Λάμπρος Π. Σπυρ., Αι απόκρεω εν Βενετία, Ημερολόγιον Σκόκου, Τόμ. 15, Αρ. 0 (1900) σελ. 152-160.
23. Λεβίδης Δ. Ν., Ιστορία του προσωπίου, Ιλισσός, Τόμ. 1, Αρ. 12, (1869),

σελ.336-340.

24. Μέγας Α. Γεώργιος, Ζητήματα ελληνικής λαογραφίας, Αθήνα 1975.
25. Μπαμπινιώτη Γ., Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας, Αθήνα 2002.
26. Μπολέτη Κωνσταντίνου - Πιτένη Μιχάλη, Όψις και σκεύη, Σκηνικά μηχανισμοί και κοστούμια στο αρχαίο θέατρο, αφιέρωμα στο ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ της Καθημερινής, 25/7/1999, σελ. 22-25.
27. Ναλπάντης Δημήτρης, Το βυζαντινό θέατρο, Αρχαιολογία, τεύχος 12, Αύγουστος 1984, σελ. 44-52.
28. Παναγιωτόπουλος Βασίλης, Αρχαίο Αλή Πασά, (1φ., 80x55 (396), 78, Νόουσα 26 Ιουνίου 1801), τ.Α', Αθήνα 2007.
29. Παπαγεωργίου Δ., Αι Απόκρεω εν Σκύρω, Λαογραφία, τ. Β', 1910, 35-47.
30. ΠΕΤΣΑ Μ.Φ., Νιούστα - Γλυτωνιαύστο, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1967.
31. Πολίτου Γ. Ν., Λαογραφικά Σύμμεκτα τ.Β', Εν Αθήναις 1921.
32. Πολίτου Γ. Ν., Λαογραφικά Σύμμεκτα τ.Γ', Εν Αθήναις 1921.
33. ΡΕΝΙΕΡΗ ΜΑΡΙΑ, «Σκηνοθετικές ενδείξεις και σκηνικά προβλήματα στις Βάκχες του Ευριπίδη», Διπλωματική εργασία Πρώτου Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών (Master), ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ, ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΠΑΤΡΑ, ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2006-2007.
34. Σάθας Κ., Αι καλόνδια αι απόκρεω και τα κούλουμα παρά τοις Βυζαντινοίς, Εστία, Τόμ. 5, Αρ. 122 (1878), σελ.273-277.
35. Σπυράκης Μ. Γ, Η κοινωνική λειτουργία του θεάτρου στην αρχαία Ελλάδα, Αρχαιολογία, τεύχος 12, Αύγουστος 1984, σελ. 8-10.
36. Συντάκτης Φωνής Ναούσης, Τέλος εις τα περί Ναούσης, Φωνή της Ναούσης, αρ. φύλλου 479, σελ. 4, Κυριακή 11/6/1961.
37. ΧΙΟΝΙΔΗ Χ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ο Όσιος Θεοφάνης ο Νέος (ο εΕ Ιωαννίνων πολιούχος της Μακεδονικής Ναούσης, η ίδρυσις της πόλεως και η καταγωγή των κατοίκων), ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 223-238
38. Χωνός Σταύρος, «Η ιστορία του καρναβάλου της Ναούσης», εφημερίδα Νάουσα, (γράφει με το ψευδώνυμο ΑΜΕΡΟΛΗΠΤΟΣ), Νάουσα 4/3/1928.

Πηγές στο Διοδίκτυο

- <http://1lyk-dramas.dra.sch.gr/activities/2003-2004/laikiort/mpampougeroi.htm>
http://apolnarama.blogspot.gr/2012/01/blog-post_1716.html
<http://arxaiobeatro.blogspot.gr/>
<http://proplasmoi.blogspot.gr/2009/09/blog-post.html>
<http://www.ekivolos.gr/>
<http://www.helion.net/Prosopida.htm>
<http://www.komvos.edu.gr/masks/masks6.html>
<http://www.lykeionellinidon.gr/>
<http://www.melt.gr/>
<http://www.windmillstravel.com/gr/album.php>
nnή: <http://drama.e-citymap.gr/>